

Kilka słów o kaliskich nekropoliach

Miejsce spoczynku zmarłych jest dla każdego genealoga miejscem szczególnym. Odkrywając często nieznaną mogiłę przodków, wręcz dotykamy przeszłości. Historia cmentarzy, ich ulokowanie, miało duże znaczenie dla danego miasta, jego krajobrazu, tradycji i zwyczajów społeczeństwa.

Kalisz, jedno ze starszych miast w Polsce, może poszczycić się pięknymi cmentarzami, które zachowały się do naszych czasów. Część z nich uległa oczywiście zapomnieniu, popadła w ruinę i nie wytrzymała presji czasu. Jednak ich historie warte są prześledzenia i zapisania.

Czytając w 2011 roku artykuł Joanny Lubierskiej o poznańskich cmentarzach¹, chciałem sporządzić podobne opracowanie dla mojego rodzinnego Kalisza. Po wielu podejściach w końcu udało mi się to założenie zrealizować.

Artykuł podzieliłem na trzy części. W pierwszej omówiłem powody przenoszenia cmentarzy poza granice miasta. W drugiej części pokrótce przedstawiłem historię nieistniejących już kaliskich nekropoli. Zaś w ostatniej części, zmieściłem informacje o cmentarzach, które istnieją do naszych czasów, dane adresowe, strony internetowe itp.

Praca ta nie jest oczywiście pełnym przedstawieniem historii miejsc spoczynku setek kaliszczan. Zebranie całej bibliografii, wertowanie akt z zasobów archiwów państwowych i kościelnych przyczyniłoby się zapewne do powstania szczegółowej monografii. Moim celem jednak było przedstawienie najważniejszych informacji.

Przenoszenie cmentarzy poza granice miasta

Mieszkańcy Kalisza, wyznania katolickiego, idąc za ogólnym zwyczajem, przez długi szereg wieków chowali zmarłych w obrębie miasta, w kościołach i na otaczających kościoły cmentarzach, to też miasto dzisiejsze wzniesione zostało, rzec można, na jednej wielkiej mogile przodków i dość głębszego poruszenia rydłem ziemi, aby napotkać szczątki ludzkie².

Tak w 1913 roku rozpoczął opis kaliskich cmentarzy Józef Raciborski³. Wspomniany zwyczaj chowania zmarłych w okolicach kościołów był w rzeczywistości zarządzeniem wydanym przez sobór rzymski z 1059, według którego przy nowych świątyniach należało zostawić teren do grzebania zmarłych⁴. Ludzi zasłużonych dla miasta i duchownych chowano zazwyczaj w kościelnych kryptach. Najdobitniejszym przykładem jest miejsce spoczynku księcia Mieszka III Starego i jego syna w nieistniejącej już dzisiaj kolegiacie św. Pawła Apostoła w Kaliszu⁵.

Grzebanie zmarłych w kościele lub na terenach przyległych trwało niezmiennie do końca XVIII wieku. Wiązało się to z pewnością z pewnego rodzaju tradycją – pochowani „w cieniu” cmentarza zmarli ocze-

¹ J. Lubierska, *Kilka słów o poznańskich nekropoliach*, Rocznik Towarzystwa Genealogicznego „Gniazdo”, Poznań 2011, s. 80–111.

² J. Raciborski, *Cmentarze Kaliskie*, [w:] *Kalendarz Kaliski na rok 1914*, Kalisz 1913, s. 71.

³ **Józef Raciborski** (1879–1935) – badacz historii Kalisza, swoje odkrycia publikował m.in. na łamach „Gazety Kaliskiej”. Najistotniejszą zasługą Raciborskiego było zebranie rozproszonych dokumentów (wiele z nich nie zachowało się do naszych czasów) i informacji na temat miasta i opublikowanie ich w *Monografii Kalisza*.

⁴ S. Małyszko, *Zabytkowe cmentarze przy rogatce w Kaliszu*, Kalisz 2003, s. 13.

⁵ Ibidem, s. 14.

kiwali na zmartwychwstanie. Cmentarze przykościelne stanowiły de facto część kościoła, co wiązało się z ich sakralizacją. Należy także zaznaczyć, iż były to miejsca objęte szczególną opieką kościoła – za ich profanację groziła klątwa lub ekskomunika⁶. Jak wskazuje Stanisław Małyшко, po statutach biskupa Nenkera z 1230 roku w kościele można było chować sławne rody i patronów. Poza tym, również papież Paweł V w 1614 roku zalecał grzebanie zmarłych na cmentarzu, zakazując jednocześnie pochówków przy głównym ołtarzu⁷.

Jednakże z biegiem czasu pojawiły się pewne niedogodności. Wzrost liczby ludności wiązał się z większą liczbą zmarłych, a więc zwiększoną liczbą pochówków. Starano się poszerzać tereny cmentarza, i tak np. w 1783 roku, kiedy starano się powiększyć cmentarz przy kościele Najświętszej Maryi Panny w Kaliszu, w wyniku prac rozbiórkowych zawaliła się część kościoła⁸. Zwiększona liczba pochówków pod kościołami doprowadzała do różnych epidemii, związanych z wyziewami z trumien umieszczonych pod posadzką kościoła. Jak wskazuje Joanna Lubierska, „Wyziewy płynące z umieszczanych pod posadzką trumien były tak silne i przykre, że wiele osób przebywając w świątyni, doznawało mdłości”⁹. Kwestia higieny była więc jednym z najważniejszych powodów przenoszenia cmentarzy poza tereny kościelne, głównie poza granice miasta.

Jednakże proces ten nie należał do łatwych. Mieszkańcy miast, silnie zakorzenieni w tradycji chrześcijańskiej, nie wyobrażali sobie, iż mieliby być pochowani „w polu”. Na przykładzie Kalisza można zaznaczyć, iż proces przenoszenia cmentarzy poza obszary miejskie trwał prawie 20 lat. W 1787 roku Komisja Dobrego Porządku¹⁰ zakazała pochówków na cmentarzach przykościelnych znajdujących się wewnątrz murów miasta¹¹. Wiązało się to oczywiście ze sprzeciwem ludności. Być pochowanym poza miastem? Z dała od kościoła? Przecież to świętokradztwo! Zapewne przy cichym poparciu duchowieństwa tradycyjne pogrzeby miały dalej miejsce, gdyż pięć lat później, w 1792 roku, sprawą zajęła się Komisja Policji Obojga Narodów¹². W „Uniwersale do Miast Wolnych względem cmentarzy i szlachtuzów” zakazywała pochówków wewnątrz kościołów, nakładając jednocześnie obowiązek tworzenia cmentarzy pozamiejskich¹³. Staranie te jednak zostały zaprzepaszczone przez zmiany polityczne wynikające z zaborów i wyłączenia Kalisza z jurysdykcji Rzeczypospolitej.

Władze pruskie starały się zaprowadzić nowy porządek. Rozpoczęto likwidację mniejszych kościołów, a przy okazji przyległych do nich cmentarzy.

Był to okres masowych ekshumacji. W 1795 r. zlikwidowano groby pod kościołem św. Mikołaja chowając wszystkich zmarłych we wspólnej mogile. W 1797 roku oczyszczono, choć chyba niedokładnie podziemia kościoła reformatów. Rok później z polecenia ks. prymasa Ignacego Krasickiego ks. Józef Goryszewski ekshumował zwłoki zmarłych złożone w kościele pojezuickim w związku z przekazaniem tej świątyni parafii ewangelickiej. Trumny i urny przeniesiono, [...] do kolegiaty NMP. Aby dokonać tych smutnych obrzędów a jednocześnie uniknąć skutków wzburzenia ludności niechętniej Prusakom dokonano tego jak pisze reformacki kronikarz „modo tacito” – czyli w sposób przemilczany, po cichu. Niektóre z grobów zasypano wtedy gruzem¹⁴.

⁶ Ibidem, s. 13.

⁷ Ibidem, s. 15.

⁸ *Kartki z dawnych dziejów Kalisza*, [w:] *Kalendarz na szkołę rzemiosł w Kaliszu na rok 1908*, Kalisz 1907, s. 19.

⁹ J. Lubierska, op. cit., s. 81.

¹⁰ **Komisje Dobrego Porządku (Komisje Boni Ordinis)** – kolegialne instytucje administracji miejskiej, powołane w wyniku decyzji sejmiku konwokacyjnego z 1764 roku. Do ich kompetencji należał m.in. nadzór nad finansami miejskimi, kontrola działalności cechów rzemieślniczych. Wydawały również ordynacje dla poszczególnych miast, decydując m.in. o planowaniu przestrzennym ich zabudowy.

¹¹ A. Chodyński, *Kieszonkowa kroniczka miasta Kalisza*, Kalisz 1885, s. 48.

¹² J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, s. 185 i 188.

Komisja Policji Obojga Narodów – komisja rządowa utworzona w 1791 roku. Jej władzy podlegały miasta królewskie, do pozostałych kierowała „rady” i „ostrzeżenia”.

¹³ M. Błachowicz, *Śmierć w dawnym Kaliszu. Dzieje chrześcijańskich pochówków, grobów i cmentarzy kaliskich od czasów najdawniejszych do 1914 r.*, s. 91; niepublikowana praca magisterska, dostępna on-line: <http://www.galeria-wielkopolska.info/cmentarz/mgr.pdf> (dostęp: 24.06.2015).

¹⁴ Ibidem, s. 92.

W 1803 roku władze pruskie wydały ostateczny zakaz „ciał osób zmarłych chowania po kościołach i przy nich”. Pozwolono jedynie na pochówki przykościelne duchownych¹⁵.

Zmiana polityczna na ziemiach polskich (Kalisz spod jurysdykcji pruskiej przeszedł pod władzę utworzonego przez Napoleona Bonaparte Księstwa Warszawskiego) doprowadziła do kolejnych zakazów i nakazów. W 1809 roku Ministerstwo Policji Księstwa Warszawskiego, w projekcie odnośnie do przeniesienia cmentarzy poza granice miasta, zapisało:

Iż mimo ustaw dawnego Rządu Polskiego i późniejszych nawet, ciała zmarłych po kościołach i im przyległych cmentarzach, prawie zawsze wpośród zabudowań zamieszkałych położonych, ciągle są chowane, przez co powietrze, szkodliwymi zarażone wyziewami, rozmaitych chorób szczególnie na wiosnę i na jesień, staje się powodem¹⁶.

Mając jednak na uwadze tradycję i licząc się z trudną „walką” z ludnością, władze Księstwa Warszawskiego zdecydowały się na... pozwolenie na tradycyjne pochówki. Nałożono jednak wielkie obciążenia, które w swojej pracy wymienia Maciej Błachowicz, m.in. zaświadczenie lekarskie wskazujące, iż śmierć nie nastąpiła w wyniku zaraźliwej choroby; ciało zmarłego powinno być „exenterowane” (zbadane z otwarciem ciała) i namaszczone; należało mieć pozwolenie prefekta; koszt oscylował wokół 600 (ówczesnych) złotych¹⁷. W wyniku zaprowadzonych przez władze Księstwa działań przychylniej patrzono na grzebanie zmarłych poza miastem.

Nieistniejące nekropolie

Do jednych z najstarszych (o której posiadamy informacje) chrześcijańskich kaliskich nekropolii należał cmentarz przy kolegiacie św. Pawła Apostoła na Zawodziu. W drugiej połowie XX wieku dzięki badaniom archeologicznym odkryto XII- i XIII-wieczne pochówki na tym terenie¹⁸. Jego usytuowanie wiązało się z ulokowaniem centrum miasta. To właśnie w tej kolegiacie spoczęli dwaj wspomniani wcześniej Piastowie.

Równie starym cmentarzem był ten zlokalizowany wokół kościoła pw. św. Wojciecha, także na Zawodziu. I w tym przypadku pomogła archeologia. W latach 60. XX wieku odkryto szereg szkieletów wokół tego kościoła¹⁹.

Powstałym zapewne około XIII wieku kolejnym cmentarzem, tym razem w osadzie targowej na Starym Mieście, był cmentarz przykościelny „w cieniu parafialnego kościoła Najświętszej Marii Panny”²⁰. Czwartym miejscem spoczynku kaliszan była nekropolia wokół kościoła św. Gotarda.

Kiedy w drugiej połowie XIII wieku książę Bolesław Pobożny lokował nowy Kalisz, w jego obrębie powstały dwie nowe świątynie, a wokół nich dwa nowe cmentarze przykościelne²¹. To właśnie na tych dwóch cmentarzach chowano kaliszan aż do końca XVIII wieku. Te dwa miejsca rzeczywiście odpowiadają słowom Józefa Raciborskiego o wielkiej mogile przodków.

Znajomość historii cmentarza przy kościele św. Mikołaja (obecna katedra) zawdzięczamy księdzu Janowi Sobczyńskiemu²². Tenże ksiądz, analizując dostępne informacje, a także wertując księgi stanu cywilnego, odtworzył losy nekropolii z XVIII wieku²³. Według danych przekazanych przez duchownego, na cmentarzu tym od 1730 do 1787 roku pogrzebano 1497 osób. Nekropolia była ogrodzona murem z dwie-

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Cyt. za: D. Złotkowski, *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego (studium gospodarcze)*, Częstochowa 2001, s. 307.

¹⁷ M. Błachowicz, op. cit., s. 93–94.

¹⁸ T. Baranowski, L. Gajewski, *Grodzisko na Zawodziu terenem badań archeologicznych*, „Kaliskie Zeszyty Muzealne” 1991, nr 2, s. 27–33.

¹⁹ K. Dąbrowski, *Badania archeologiczne na Zawodziu 1959–1960*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 3, s. 85.

²⁰ S. Małyszko, op. cit., s. 14.

²¹ K. Pośpieszny, *Architektura kościoła Św. Mikołaja w Kaliszu*, „Rocznik Kaliski”, t. 20, s. 109.

²² **Jan Nepomucen Sobczyński** (1861–1942) – ksiądz, proboszcz parafii św. Mikołaja w Kaliszu, historyk, bibliofil, działacz społeczny, nazywany „kronikarzem Kalisza”.

²³ Wszystkie dane dotyczące cmentarza przy kościele św. Mikołaja pochodzą z pracy: J. Sobczyński, *Cmentarz przy kościele i groby w kościele św. Mikołaja w Kaliszu*, Kalisz 1908, s. 59 i n.

ma bramami. Na cmentarzu, oprócz niezamożnych kaliszian, chowano także osoby stanu szlacheckiego. Z kolei dla dzieci istniało wydzielone miejsce. Ostatni przystanek mieli tu także przestępcy ścięci na rynku, jednakże, co wydaje się oczywiste, byli chowani w ustronnym, nierzucającym się w oczy miejscu, przy murze cmentarnym. Kościół przestał istnieć wraz z wprowadzeniem przepisów nakazujących lokowanie cmentarzy poza miastem.

Historia cmentarza przy świątyni Wniebowzięcia NMP rozpoczyna się prawdopodobnie na początku XIV wieku²⁴. Nekropolia ta była zapewne mniejsza od cmentarza przy kościele św. Mikołaja. Oprócz niej istniał także cmentarz przy kościele oo. Reformatów przy obecnej ul. Śródmiejskiej, powstały w drugiej połowie wieku XVII. To na tym cmentarzu spoczęli polegli z armii polskiej, rosyjskiej, saskiej i szwedzkiej podczas walk między stronnikami Stanisława Leszczyńskiego i Augusta II Mocnego²⁵.

Zachowały się informacje o jeszcze kilku przykościelnych nekropoliach kaliskich. Pierwsza z nich, zlokalizowana wokół nieistniejącego już dzisiaj kościoła św. Jakuba na Piskorzewiu, była małym cmentarzem, na którym od 1730 do 1807 roku pochowano tylko 12 osób²⁶. Drugi cmentarz, przy szpitalu św. Ducha, znajdował się na Przedmieściu Toruńskim. Na cmentarzu grzebano zmarłych w szpitalu²⁷. Od 1803 do listopada 1807 roku w obrębie miasta można było grzebać zmarłych na dwóch innych cmentarzach. Przy kościele św. Trójcy (obok której stał szpital pod tym samym wezwaniem), znajdującym się naprzeciwko klasztoru oo. Reformatów, istniała nekropolia, gdzie zazwyczaj chowano zmarłych z tego szpitala²⁸. O wiele większym cmentarzem był ten ulokowany przy kościele pw. św. Walentego, przy obecnej ulicy Stawiszyńskiej. Na tym cmentarzu w 1807 roku pochowano 107 żołnierzy armii napoleońskiej, którzy brali udział w wyprawie moskiewskiej²⁹.

Ryc. 1. Cmentarz przy szpitalu św. Trójcy. Plan Miasta Kalisza z 1785 roku

Kalisza, dręczonego przez wojny, pożary, nie ominęły także epidemie. Największe żniwo zebrały epidemie cholery panujące w mieście w latach 1830–1831 oraz w roku 1852. Z tego powodu zdecydowano się na budowę nowego cmentarza, który potocznie był zwany „Cholerynką”. Istniał on jeszcze do czasów II wojny światowej, jednakże nie był użytkowany od 1880 roku³⁰. Znajdował się przy obecnej ulicy Cmentarnej, niedaleko cmentarzy katolickiego i ewangelickiego.

Jak wskazuje Małyżko, nie jest znane miejsce pochówków osób „wyjętych” spod prawa chrześcijańskiego – bluźnierców, lichwiarzy, samobójców, nieochrzczonych i heretyków³¹. Gdzieś poza murami miasta z pewnością istniało dla nich miejsce spoczynku. Do nich dołączali także nieznanymi, prowadzący wędrownie życie ludzie, którzy zmarli właśnie w Kaliszu.

Oprócz chrześcijańskich nekropoli należy także wymienić istnienie tzw. starego cmentarza żydowskiego. Mieścił się on przy ul. Nowy Świat, a miejsce to nazywano „Góra Żydowska” lub „Czaszki”. Założony został w 1287 roku, kiedy to książę Przemysław II potwierdził sprzedaż gruntu żydom kaliskim, gdzie ci założyli cmentarz³². W 1851 roku wokół nekropolii wzniesiono mur. Na bramie umieszczono napis w języku

²⁴ S. Małyżko, op. cit., s. 18.

²⁵ Ibidem, s. 21.

²⁶ J. Sobczyński, op. cit., s. 60.

²⁷ J. Raciborski, *Monografia Kalisza*, cz. I, Kalisz 1912, s. 302–303.

²⁸ J. Sobczyński, op. cit., s. 60.

²⁹ S. Małyżko, op. cit., s. 23.

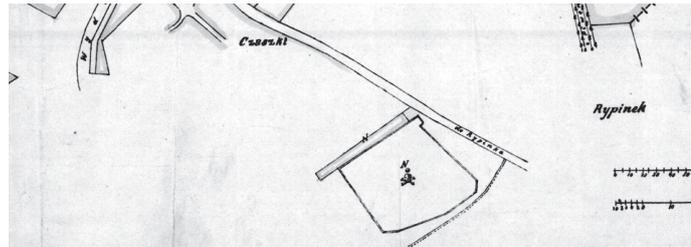
³⁰ Archiwum Państwowe w Kaliszu, zespół Akta Miasta Kalisza, sygn. 504, Cmentarz choleryczny (tzw. Cholerynka) ul. Cmentarna, oprac. B. Tokarek: http://www.galeriawielkopolska.info/cmentarz/artykuly/cm_choleryczny.pdf (dostęp: 24.06.2015).

³¹ S. Małyżko, op. cit., s. 17.

³² *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1877, s. 534.

Fot.1. Pozostałość po cmentarzu cholerycznym, 2015. Fot. J. Wojtczak

Ryc. 2. Nieistniejący cmentarz żydowski w dzielnicy „Czaszki”. Plan Miasta Kalisza z 1878 r.

Fot. 2. Mecawy na starym cmentarzu. Ze zbiorów Haliny Marcinkowskiej

Fot. 3. Stary cmentarz żydowski. Ze zbiorów Haliny Marcinkowskiej

polskim i hebrajskim informujący, że ufundowany on został przez Salomona Seliga i Fejgę z Gotheinerów małżonków Karo³³. Cmentarz ten został zdewastowany podczas II wojny światowej. Pamiętające zamierzone czasy macewy posłużyły do wybrukowania Kanału Rypinkowskiego. Obecnie na terenie cmentarza znajduje się osiedle mieszkaniowe.

Istniejące nekropolie

Cmentarz katolicki zwany miejskim

Nekropolia ta należy do najstarszych cmentarzy kaliskich. Według Józefa Raciborskiego, oddano go do użytku wiernych 4 listopada 1807 roku³⁴. Już rok później teren został otoczony murem, a w niedalekiej przyszłości zbudowano bramę oraz dom mieszkalny dla dozorczy z salą do sekcji zwłok. Mimo początkowej nieprzychylności społeczeństwa do grzebania zmarłych poza murami miasta, cmentarz dość szybko, bo już w latach 30. XIX wieku, był prawie przepełniony. Z tej to przyczyny w 1841 roku poszerzono cmentarz, dzięki czemu pomieścił on większą liczbę wiernych³⁵.

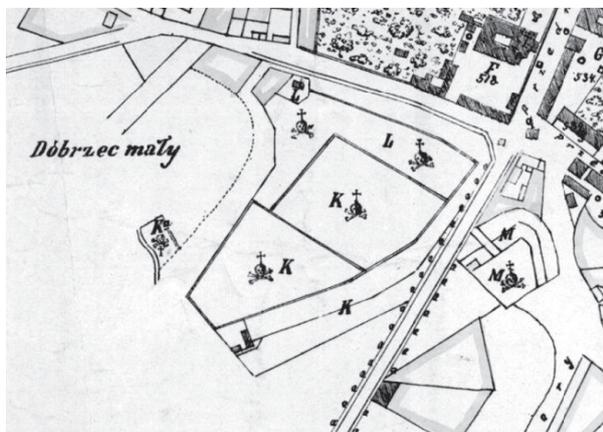
Miejsce spoczynku było dostępne dla każdego wiernego, bez zwracania uwagi na status majątkowy. Dodatkowo na terenie cmentarza w 1813 roku pochowano zmarłych żołnierzy armii napoleońskiej³⁶. Od lat 50. XIX wieku spotykamy się z opisami w gazetach kaliskich o postępującej destrukcji cmentarza. Winę za to ponosił nie kto inny, jak sami wierni.

W czasie obrzędów religijnych jedni wchodzą na groby, drudzy, tak młodzież jak i starzy, aby lepiej usłyszeć mowę pogrzebową, wieszają się na balustradach nagrobków, czepiają się na nich, opierają się lub chwytają za młode drzewka...³⁷

Późniejsze zabiegi duchownych i osób starających się ratować nekropolię przynosiły tylko chwilowe zabezpieczenie. W 1882 roku nekropolia była już przepełniona i zdecydowano się na założenie nowego cmentarza na Tyńcu:

z uwagi, że cmentarz parafialny grzebalny w Kaliszu okazał się przepełnionym i dlatego przy chowaniu ciał zmarłych nie mogą być w zupełności zachowane przepisy wymienione w postanowieniu Rady Administracyjnej z dnia 31 maja (25 czerwca) 1846 r. [...] zarząd cmentarza na posiedzeniu z dnia 20 listopada (2 grudnia) 1884 r. postanowił z dniem 1 stycznia 1885 r. przenieść w ogóle chowanie zmarłych na cmentarz parafialny tyński, na dotychczasowym zezwolić tylko chowanie ciał w grobowcach murowanych o ile takowe istnieją, lub na ich budowę przy murze okalających, jeśli jest miejsce i za podwyższoną opłatą dozwolili zapełnić te kilkadziesiąt miejsc, które się na cmentarzu okażą³⁸.

Wniesienie opłat zrodziło przekonanie, iż cmentarz miejski na Rogatce jest traktowany jako cmentarz dla zasłużonych mieszkańców Kalisza. Mimo zakazu, na cmentarzu odbywały się nadal pochówki³⁹. Wła-

Ryc. 3. Plan Miasta Kalisza z 1878 roku
K – katolicki zwany miejskim, L – ewangelicki, M – prawosławny,
Ka – choleryczny

³³ J. Raciborski, *Cmentarze...*, s. 74.

³⁴ Ibidem, s. 72.

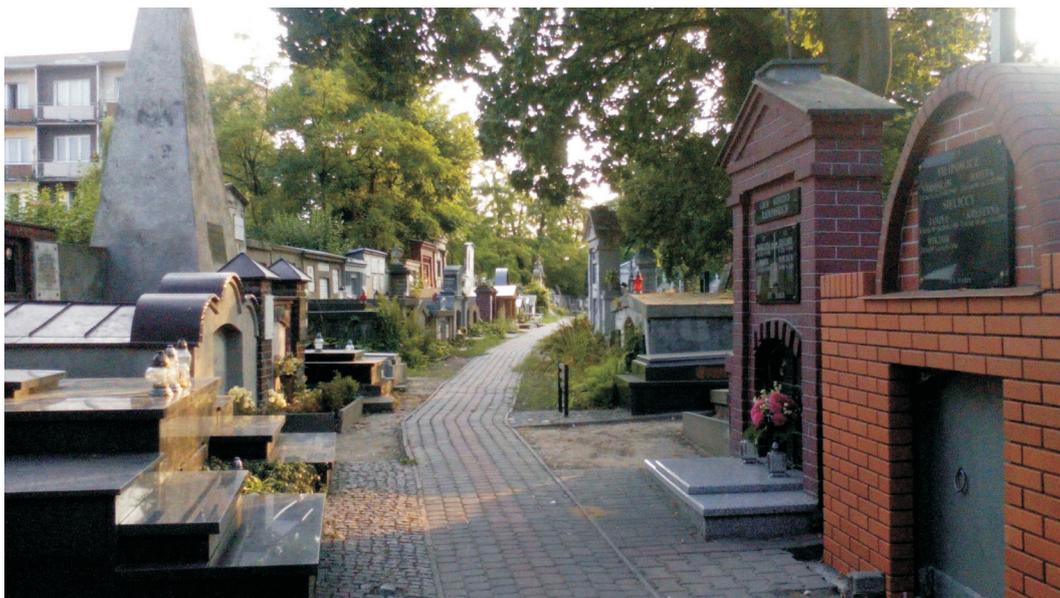
³⁵ Ibidem.

³⁶ A. Chodyński, *Kościół i klasztor OO. Reformatorów w Kaliszu*, Warszawa 1874, s. 15.

³⁷ „Kaliszanin” 1872, nr 22.

³⁸ „Kaliszanin” 1884, nr 97.

³⁹ M. Błachowicz, op. cit., s. 124.

Fot. 4. Cmentarz katolicki, 2015. Fot. J. Wojtczak

dze miasta oraz duchowni nawoływali do utrzymywania porządku na cmentarzu, a także utrzymywania w dobrym stanie grobowców murowanych.

Cmentarz dwa razy w historii był zamykany, co doprowadziło w rzeczywistości do popadania w ruinę⁴⁰. Po jego ponownym otwarciu, z inicjatywy władz miasta, a także parafii św. Mikołaja, odrestaurowano wiele grobowców. Prace renowacyjne trwają praktycznie cały czas. Pomagają w tym z całą pewnością kwestury przeprowadzane na rzecz odnowy cmentarza, który stał się miejscem spoczynku nie tylko obywateli miasta, ale także wybitnych i znanych ludzi związanych z Kaliszem⁴¹.

Dane adresowe i kontaktowe:

Parafia pw. św. Mikołaja w Kaliszu
 ks. Andrzej Gawęł
 ul. Kanonicka 5
 62–800 Kalisz
 tel. 62 757 59 74 lub 603 940 782; <http://www.katedra.kalisz.pl>

Cmentarz miejski
 ul. Górnośląska 1
 62–800 Kalisz

Cmentarz Tyniecki

Z uwagi na przepełnienie katolickiego cmentarza miejskiego na Rogatce, zdecydowano się na otwarcie nowego cmentarza poza granicami miasta. Decyzję taką podjęto w 1882 roku⁴², a na nowe miejsce pochówków kaliszan wybrano wieś Tyniec (obecnie dzielnica miasta). Mały cmentarz istniał na tym terenie już wcześniej, a chowano na nim ofiary epidemii cholery z 1852 roku. Od tego czasu było to miejsce pochówku katolickiej społeczności kaliskiej. W początkowym okresie chowano na nim głównie ludzi ubo-

⁴⁰ S. Małyżko, op. cit., s. 143–145. Cmentarz został zamknięty w 1913 oraz w 1977 roku.

⁴¹ Wśród pochowanych warto wymienić choćby **Alfonsa Parczewskiego**, rektora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, **Melanię Parczewską**, założycielkę Stowarzyszenia Narodowego Kobiet Polskich, **Józefa Balukiewicza**, malarza, twórcę dzieł historycznych, **Franciszka Reinsteina**, architekta, budowniczego województwa kaliskiego Królestwa Polskiego, **Walentego Stanczukowskiego**, lekarza, założyciela Czytelni Dzieł Polskich, prezydentów miasta Kalisza, czy **Scholastykę Wasiłowską**, matkę Marii Konopnickiej.

⁴² J. Raciborski, *Cmentarze...*, s. 73.

gich. Nie mieli oni grobowców, a chowani byli zazwyczaj w prostej mogile z drewnianym krzyżem. Dopiero na początku XX wieku sytuacja ta uległa zmianie⁴³.

Obecnie cmentarz „na Tyńcu”, znajdujący się przy ulicy Łódzkiej prowadzącej do Opatówka, jest drugą największą nekropolią kaliską.

Dane adresowe i kontaktowe:

biuro cmentarne
ul. Łódzka 106
62–800 Kalisz
tel. 62 767 47 73

Cmentarz Zagorzynek

Jest to jedna z mniejszych kaliskich nekropoli. Została założona w 1913 roku, kiedy to rada parafialna św. Gotarda zakupiła grunt od Jana Delebisa, właściciela pola⁴⁴. Jeszcze w tym samym roku odbył się pierwszy pochówek na nowym cmentarzu. W czasie II wojny światowej, ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo z zakładem zbrojeniowym, cmentarz zamknięto i zakazano wstępu. Po wojnie sytuacja uległa zmianie i cmentarz ponownie został otwarty dla wiernych.

Można tu znaleźć nagrobki z początku XX wieku, jednakże o wiele więcej jest tych młodszych, z końca XX wieku. Wśród pochowanych znajdują się więźniowie obozów koncentracyjnych i łagrów, uczestnicy zrywów niepodległościowych z XIX wieku czy powstańcy warszawscy.

Dane adresowe i kontaktowe:

Parafia pw. św. Gotarda w Kaliszu
ks. prałat Andrzej Latoń
ul. Kordeckiego 3
62–800 Kalisz
tel. 62 766 62 80
<http://www.paraflagotarda.pl/>

Cmentarz Zagorzynek
ul. Częstochowska 138
62–800 Kalisz

Cmentarz parafii rzymskokatolickiej pw. św. Michała Archanioła Kalisz – Dobrzec

Historia istniejącego cmentarza na Dobrzecu (obecnej dzielnicy Kalisza) związana jest z przepisami prawnymi z początku XIX wieku, dotyczącymi grzebania zmarłych z dala od siedzib ludzkich. Wcześniej, od mniej więcej połowy XIV wieku, istniał wokół pierwszego kościoła tradycyjny cmentarz przykościelny. 12 maja 1816 roku zanotowano pierwszy pogrzeb na nowym cmentarzu⁴⁵. Od tego czasu cmentarz był poszerzany, a miejsce spoczynku znaleźli na nim mieszkańcy Dobrzeca i okolic.

Dane adresowe i kontaktowe:

Parafia rzymskokatolicka pw. św. Michała Archanioła Kalisz – Dobrzec
ks. kan. Andrzej Chołys
ul. Dobrzecka 193
62–800 Kalisz
tel. 62 764 91 80

⁴³ M. Błachowicz, op. cit., s. 125.

⁴⁴ <http://www.rc.fm/polityczne/na-rypinku-czy-zagorzynku.html> (dostęp: 24.06.2015).

⁴⁵ <http://www.kaliszarchaniola.parafialnastrona.pl/History/Details/101> (dostęp: 24.06.2015).

Cmentarz komunalny

Jest to najmłodsza i zarazem największa nekropolia kaliska. Założona została w latach 70. XX wieku nieopodal granicy miasta, na drodze wyjazdowej do Poznania i od tego czasu stopniowo ulega poszerzaniu⁴⁶. Cmentarz nie jest *stricte* wyznaniowy – chowani mogą być na nim wyznawcy każdej religii, a także ateści. Od 2010 roku na terenie cmentarza znajduje się kolumbarium⁴⁷.

Dane adresowe i kontaktowe:

Cmentarz komunalny
ul. Poznańska 183–187
62–800 Kalisz

biuro cmentarne
tel. 62 767 16 80
e-mail: bck@um.kalisz.pl

Cmentarz jest objęty internetową wyszukiwarką grobów: <http://www.cmentarz.kalisz.pl/>.

Cmentarz ewangelicko-augsburski

Według Józefa Raciborskiego pochówki na terenie cmentarza miały miejsce już w XVI wieku, a miejsce spoczynku znajdowali tutaj nie tylko kalwini, luteranie i bracia polscy, ale także bracia czescy i purytanie⁴⁸. Informacja ta, choć wielce interesująca, zdaje się być wątpliwa. Wynika to z faktu, iż Kalisz w przeciwieństwie do okolicznych osad, takich jak np. Koźminek, nie miał dużego znaczenia dla reformacji⁴⁹. Co prawda datę powstania cmentarza podaje archiwalny dokument *Instrument tyczący się odstąpienia miejsca na Cmentarz dla Ewangelików w Kaliszu – Kalisz dnia 26 listopada 1790 r.*⁵⁰, to jednak wiadomo, iż na „Górcie Luterskiej” (potoczna nazwa cmentarza) dokonywano pochówków już w XVII wieku.

Od 1790 roku nekropolia była niejednokrotnie poszerzana. Niewielka liczba ewangelików w Kaliszu spowodowała stopniowe zubożenie cmentarza. Jednakże sytuacja ta uległa zmianie w latach 30. XIX wieku. Rozpoczęto prace mające na celu uporządkowanie i przywrócenie świetności cmentarza. Już w 1845 roku opisywano to miejsce jako „ogród” z „alejami”:

Smentarz ewangelicki zupełni inny przedstawia widok: nie dość bowiem, że też same tarassy przeciągają się aż wokoło murów, a gustowne klomby otaczają główną bramę, ale i gdy wejdiesz do niego, gdyby nie grobowe głązy, sądziłbyś, że jesteś w ogrodzie: aleje wysypane piaskiem, ocienione gęstym szpalerem, w oddaleniu wspaniały pomnik Repphana, wszędzie wzorowa czystość, staranny dozór, dowodzą iż umiano tu oddać przynależny hołd pamięci umarłych⁵¹.

Józef Raciborski opisywał cmentarz jako mający wiele „smętnego uroku” z „pięknymi grobowcami”⁵². Pierwsza wojna światowa nie przyniosła wielu szkód. Dopiero lata 40. i 50. XX wieku były świadkiem stopniowej destrukcji tego miejsca⁵³. Mimo licznych remontów, część grobowców popadło w ruinę. W 1998 roku cmentarz został wpisany w rejestr zabytków.

Najstarszym zachowanym pomnikiem na tejże nekropolii jest grobowiec Wojciecha Bożymira Greffena, pochodzący zapewne z lat 1815–1820⁵⁴. Wśród wielu innych grobowców na uwagę zasługują także te

⁴⁶ <http://www.cit.kalisz.pl/catshow,23,147> (dostęp: 24.06.2015).

⁴⁷ **Kolumbarium** – zbiorowy grobowiec na cmentarzu z niszami na urny z prochami zmarłych.

⁴⁸ J. Raciborski, *Cmentarze...*, s. 75.

⁴⁹ S. Małyszko, op. cit., s. 83.

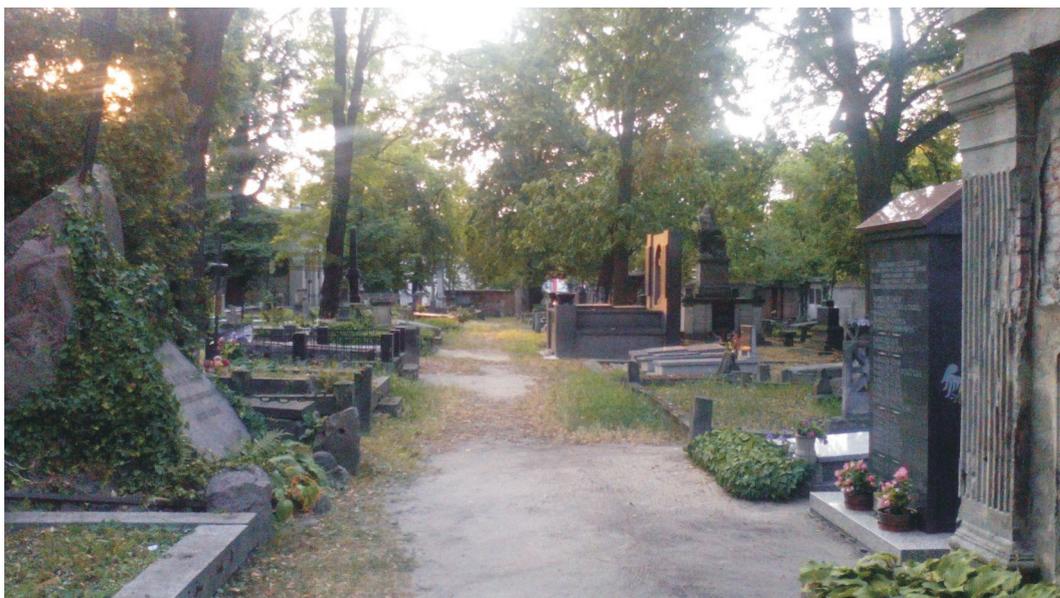
⁵⁰ Ibidem, s. 84.

⁵¹ „Gazeta Handlowa i Przemysłowa” 1845, nr 43. Cyt. za: S. Małyszko, op. cit., s. 86–87.

⁵² J. Raciborski, *Cmentarze...*, s. 75.

⁵³ S. Małyszko, op. cit., s. 91.

⁵⁴ Ibidem, s. 93. Na inskrypcji nagrobnej, znajdującej się z trzech stron pomnika, można odczytać informacje: *Cześć i pamięć Wojciechowi Bożymir herbu Podkowa Greffen b. Pułkownikowi b. Wojska Polskiego Kawalerowi Krzyża Wojskowego zmarłemu w Kaliszu d. 18 lutego 1813 r. / Syn Beniamina Greffen Kapitana b. Wojsk Polskich urodził się*

Fot. 5. Cmentarz ewangelicki, 2015. Fot. J. Wojtczak

Fot. 6. Najstarszy nagrobek na cmentarzu ewangelickim, 2015. Fot. J. Wojtczak

znajdujące się przy murze graniczącym z katolickim cmentarzem. Wielu katolików wiązało się z ewangelikami. Ze względu na to, że nie chcieli spoczywać w oddzielnych grobowcach i nie chcieli też rezygnować ze swojej wiary, znaleźli dość oryginalne rozwiązanie. Grobowce są jakby dwuczęściowe: jedna część położona jest na cmentarzu ewangelickim, druga na katolickim. W wyniku takiego rozplanowania rodziny katolicko-ewangelickie *de facto* spoczywają w jednym, rodzinnym grobowcu, znajdującym się na dwóch cmentarzach.

Dane adresowe i kontaktowe:

Cmentarz ewangelicko-augsburski
ul. Harcerska 1
62-800 Kalisz
<http://www.galeriawielkopolska.info/cmentarz/index.html>

Parafia ewangelicko-augsburska w Kaliszu
ks. Michał Kühn
ul. Niecała 10
62-800 Kalisz
tel. 62 757 22 29 lub 62 501 80 39
<http://www.kalisz.luteranie.pl/site.html>

Nowy cmentarz żydowski

W 1919 roku przy ul. Podmiejskiej, z powodu braku miejsca na pochówki na starym cmentarzu, założono nowy cmentarz żydowski⁵⁵. W 1926 roku przystąpiono do budowy domu przedpogrzebowego, którą zakończono w 1939⁵⁶. Początko-

d. 23 Kwietnia 1759 r. w Mieście Rydzynie w W. X. Poznańskim / Odbił kampanie w latach 1792, 1794, 1809, znajdował się w wielu Bitwach i potyczkach.

⁵⁵ H. Marcinkowska, *Nowy cmentarz żydowski w Kaliszu*, „Calisia” 2005, nr 3–4.

⁵⁶ Ibidem.

wo żydzi kaliscy niechętnie przystawali na pochówek na nowym miejscu. Dopiero w latach 30. XX wieku sytuacja ta uległa zmianie, a to za sprawą pochówku w tym miejscu rabina Jecheskiele Lipszyca⁵⁷. Od tego czasu na terenie cmentarza do 1939 roku pochowano ponad 3000 osób.

Nekropolia przetrwała czasy II wojny światowej. Teren był miejscem masowych egzekucji zarówno kaliskich żydów, jak i ludzi innych wyznań. Okres późniejszy również nie był przychylny dla tego miejsca. Czasy PRL-u przyniosły stopniową dewastację cmentarza. Wiązało się to przede wszystkim z wymordowaniem lub emigracją kaliskiej społeczności żydowskiej. Dopiero w latach 80. przystąpiono do stopniowej renowacji nekropolii.

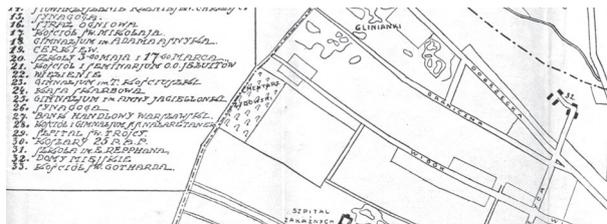
Obecnie na cmentarzu znajdują się ocalałe macewy kaliskich żydów, a także uratowane nagrobki społeczności z Błaszek⁵⁸. Niektóre z macew zostały przytwierdzone do muru cmentarnego, a zachowane na nich płaskorzeźby stanowią przykład żydowskiej sztuki sepulkralnej. Dom przedpogrzebowy został odrestaurowany i zamieniony w izbę pamięci kaliskiej społeczności żydowskiej. W 2002 roku cmentarz wraz z domem przedpogrzebowym został wpisany w rejestr zabytków.

Na początku 2013 roku Towarzystwo Opieki nad Zabytkami otrzymało od Muzeum Historii Polski dofinansowanie, mające na celu inwentaryzację nagrobków. Napisy na nagrobkach zostaną przetłumaczone na język polski, zaś dane personalne zmarłych będzie można odszukać na specjalnie utworzonej stronie internetowej, na której znajdą się również archiwalne zdjęcia i artykuły poświęcone historii społeczności żydowskiej w Kaliszu.

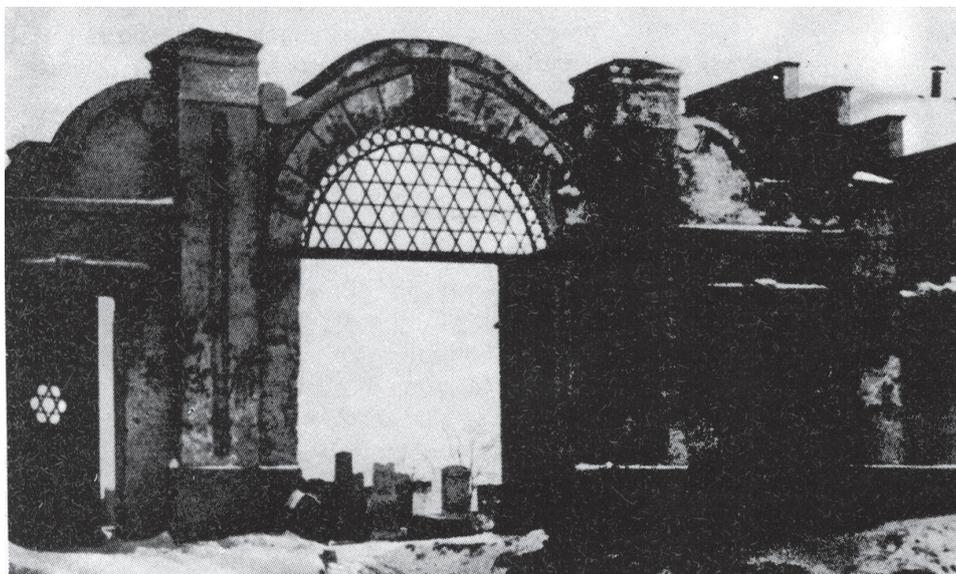
Dane adresowe i kontaktowe:

ul. Podmiejska 21
62-800 Kalisz

opiekun cmentarza: Halina Marcinkowska
tel. 600 067 956
e-mail: hila@jewish.org.pl

Ryc. 4. Nowy cmentarz żydowski. Plan Miasta Kalisza z 1927 roku

Fot. 7. Brama nowego cmentarza żydowskiego, widok przed 1939 r. Ze zbiorów Haliny Marcinkowskiej

⁵⁷ <http://www.kirkuty.xip.pl/kalisz.htm> (dostęp: 24.06.2015). **Jechaskiel Lipszyc** (zm. 1932) – żydowski filozof, rabin, poeta, pisarz, działacz społeczny, prezes Krajowego Związku Rabinów w Polsce.

⁵⁸ **Błaszki** – miasto w województwie łódzkim, w powiecie sieradzkim. Około 1830 roku założono tam cmentarz żydowski, który został zniszczony w czasie II wojny światowej.

Cmentarz greko-rosyjski, prawosławny

Powstanie cmentarza, jednego z trzech ulokowanych przy Rogatce w Kaliszu, datuje się na 1786 rok, kiedy to władze miasta Kalisza podpisały umowę z przedstawicielami ludności grecko-orientalnego, nieunickiego wyznania⁵⁹. Od tego czasu na cmentarzu chowani byli ludzie pochodzenia głównie macedońskiego, którzy swoje losy połączyli z Kaliszem.

Sytuacja nieco zmieniła się po 1815 roku, kiedy to miasto znalazło się w Królestwie Polskim.

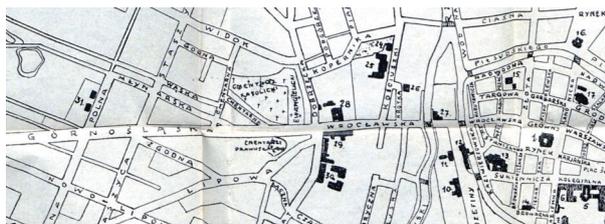
Od tego czasu cmentarz nie był już tylko miejscem spoczynku nieunitów, ale także prawosławnych, często przybywających z Rosji. W 1836 roku cmentarz zmienił nazwę na greko-rosyjski, a to zapewne z ukazu carskiego podporządkowującego wszystkim prawosławnych z Imperium Rosyjskiego cerkwi rosyjskiej⁶⁰.

Cmentarz został na początku otoczony murem drewnianym, a kilka lat później murowanym. Stał się miejscem spoczynku wielu kaliskich Greków (stąd potoczna nazwa „Grecka Górka”) oraz wyższych rangą urzędników miejscowych władz zaborczych. W latach 60. XX wieku rozebrano XIX-wieczny dom dozorczy cmentarnego oraz wyburzono kuźnię z garażem⁶¹. W następnej dekadzie dwa razy władze planowały zamknąć dwustuletni cmentarz i przeznaczyć miejsce na zielen miejską. Jednakże plany te na szczęście nie zostały zrealizowane, a w 1994 roku cmentarz został oficjalnie wpisany w rejestr zabytków⁶².

Dane adresowe i kontaktowe:

Parafia Świętych Apostołów Piotra i Pawła
ks. prot. Mirosław Antosiuk
ul. Niecała 1
62–800 Kalisz
tel. 62 767 38 43

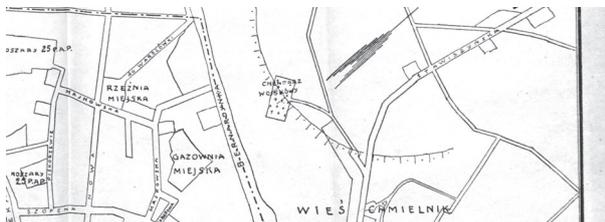
Cmentarz grecko-prawosławny w Kaliszu
ul. Górnośląska 8

Ryc. 5. Cmentarz prawosławny. Plan miasta Kalisza z 1927 roku

Cmentarz wojskowy (żołnierski)

Choć na większości stron internetowych widnieje informacja, że cmentarz utworzono w latach 80. XIX wieku, w rzeczywistości jego początki sięgają 50 lat wcześniej. Znakomitych i wysokiej rangi żołnierzy rosyjskich chowano na cmentarzu prawosławnym (greko-rosyjskim) na Rogatce. Żołnierzy niższej rangi, zmarłych w latach 30. XIX wieku, chowano poza obrębem tego cmentarza, na zboczach pagórka⁶³. Doprowadziło to w 1833 roku do wytyczenia miejsca „do grzebania ciał zmarłych wojskowych niższych stopni⁶⁴” na terenie przyległej do Kalisza wsi, obecnej dzielnicy, na Majkowie. Na samym początku cmentarz był miejscem spoczynku żołnierzy rosyjskich, jednakże w późniejszych latach swoje miejsce znaleźli tu także inni, często walczący po przeciwnych stronach żołnierze, a także cywile.

Ryc. 6. Cmentarz wojskowy. Plan miasta Kalisza z 1927 rpku

⁵⁹ J. Raciborski, *Monografia...*, s. 56.

⁶⁰ S. Małyszko, op. cit., s. 51.

⁶¹ Ibidem, s. 55.

⁶² Ibidem, s. 56.

⁶³ Ibidem, s. 52.

⁶⁴ Archiwum Państwowe w Kaliszu, Naczelnik Powiatu Kaliskiego 1817–1866, sygn. 158, k. 369–370.

Fot. 8. Cmentarz wojskowy, 2015. Fot. J. Wojtczak

„Nekropolia zaiste dziwna, niespotykana. Jest to obecnie czynny cmentarz prawosławny i katolicki, wojskowy i parafialny”⁶⁵. Tak o nekropolii na Majkowie pisał Władysław Kościelniak⁶⁶. I rzeczywiście, autor nie mija się z prawdą. Cmentarz jest obecnie podzielony na 11 kwater i każda z nich na swój sposób się wyróżnia. Największą część zajmuje część prawosławna. Można tu odnaleźć nagrobki pochodzące z XIX wieku. Spoczywają tu również żołnierze ukraińscy. W następnej znajduje się ponad 300 mogił żołnierzy niemieckich, austriackich i rosyjskich poległych na frontach I wojny światowej. W kwaterze przeznaczony dla żołnierzy Wojska Polskiego i członków ich rodzin zmarłych w dwudziestolecie międzywojennym spoczywają między innymi stacjonujący w Kaliszu żołnierze 28 Pułku Strzelców Kaniowskich. W następnej znaleźli swój wieczny spoczynek żołnierze polscy, rosyjscy, ale także dzieci zmarłe w okresie II wojny światowej. Pozostałe kwatery przeznaczone są dla mieszkańców Kalisza, szczególnie Majkowa. Znaleźć tutaj można zarówno groby z początku XX wieku, jak i współczesne. Na uwagę zasługują również liczne, niezwykłe i oryginalne w swej formie grobowce rodzin cygańskich. W ostatniej kwaterze, zwanej mauzoleum, zgromadzono szczątki 327 Polaków zamordowanych przez nazistów podczas II wojny światowej.

Cmentarz jest swoistym pomnikiem historii miasta. Nagrobki żołnierzy rosyjskich, niemieckich, austriackich, polskich, ukraińskich, pomniki wojenne, grobowce cywilne, nagrobki cygańskie – wszystkie razem zgromadzone w jednym miejscu, ukazują, wielokulturowość miasta nad Prosną.

Dane adresowe i kontaktowe:

Cmentarz wojskowy w Kaliszu
ul. Żołnierska 24
62–800 Kalisz

Cmentarz jest objęty internetową wyszukiwarką grobów: <http://www.cmentarz.kalisz.pl/>.

Ukraiński cmentarz wojskowy

Nekropolia ta została założona w 1914 roku przez Niemców jako cmentarz jeniecki. Jego historia, burzliwa i zagmatwana, jest niezwykle przytłaczająca. Na samym początku spoczęli tu internowani żołnierze Ukraińskiej Republiki Ludowej, których obóz znajdował się właśnie w Szczypiornie. Swoje miejsce spoczynku

⁶⁵ https://wkaliszu.pl/8031709/Cmentarz_Wojskowy_na_Majkowie.html (dostęp: 24.06.2015).

⁶⁶ **Władysław Kościelniak** (ur. 1916) – malarz, grafik, rysownik, plakacista, felietonista. Brał udział w bitwie nad Bzurą i w obronie Warszawy. Autor ponad 1150 felietonów i ponad 100 innych publikacji, wzbogaconych rysunkami i szkicami, w których dokumentował historię zabytków Kalisza i powiatu kaliskiego.

znalazło tu także 45 Anglików, 47 Włochów i 7 polskich legionistów⁶⁷. Jednakże historyczne znaczenie nekropolii nie uratowało jej od totalnego zniszczenia. Po II wojnie światowej cmentarz pozostawiony bez opieki ulegał stopniowej dewastacji. Również miejscowi przyczynili się do tego stanu rzeczy, niszcząc drogę dojazdową, a teren cmentarza zamieniając powoli w „pastwisko”. Zniknęło ogrodzenie, mogiły zrównano z ziemią, tylko w niektórych miejscach można było dostrzec fragmenty nagrobków z charakterystycznym motywem tryzuba⁶⁸. Taki stan utrzymywał się do 1992 roku. Po interwencji Związku Ukraińców w Polsce władze miasta rozpoczęły przygotowania do restauracji cmentarza. W efekcie odnowiono część nagrobków, postawiono pomnik upamiętniający żołnierzy, żeby w końcu w 1999 roku ponownie cmentarz otworzyć. Spośród wielu ukraińskich miejsc pamięci narodowej właśnie ten cmentarz jest największą w Polsce nekropolią⁶⁹.

Dane adresowe i kontaktowe:

ul. Ukrainka 1
62–800 Kalisz
opiekun: Urząd Miejski

Cmentarz żołnierzy radzieckich

Na terenie parku miejskiego, po zakończeniu II wojny światowej, powstał cmentarz, na którym pochowano ponad 300 żołnierzy Armii Czerwonej walczącej o wyzwolenie miasta. Autorem projektu cmentarza był architekt Antoni Karolak⁷⁰. Grobowce wyróżniają się czerwoną gwiazdą na szczycie, znakiem rozpoznawczym rosyjskich żołnierzy. Na postumentach można także zobaczyć armaty, które były wykorzystane podczas walk o Kalisz pod koniec wojny. Wejście na cmentarz prowadzi przez Bramę Wyzwolenia, na której cyrylicą wyryto napis „Wieczna chwała bohaterom”. Brama ta, według Anny Tabaki i Macieja Błachowicza, jest obłożona marmurowymi płytami pochodzącymi z berlińskiej siedziby Hitlera⁷¹.

Dane adresowe i kontaktowe:

ul. Częstochowska 2
62–800 Kalisz
opiekun: Urząd Miejski

Źródła map

Plan Miasta Kalisza Sekcja I Według kopji Jeometry Politalskiego z r. 1785. Przerysował i wydał Ottomar Wolle Jeometra przysięgły Kalisz 1878 r. Skan pochodzi ze zbiorów portalu Polona.

Plan Miasta Kalisza z 1878 r., „wypracował oryginalnie i wydał Ottomar Wolle jeometra przysięgły”. Skan pochodzi ze zbiorów Biblioteki Narodowej udostępnionych na portalu Polona.

Plan Miasta Kalisza z 1927 r., ukazał się w publikacji *Kalisz i jego okolica. Przewodnik ilustrowany z planem miasta*. Skan pochodzi ze zbiorów Biblioteki Narodowej.

⁶⁷ <http://szczypiorno.info/informacje/historia/cmentarz-ukrainski/> (dostęp: 24.06.2015).

⁶⁸ **Tryzub** – z ukraińskiego „trójząb” – wcześniej nieoficjalny znak religijny czy militarny Ukrainy, od 1918 roku złoty tryzub na niebieskim tle jest oficjalnym herbem tego państwa.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/24058,kalisz-cmentarz-zolnierzy-radzieckich.html> (dostęp: 24.06.2015).

⁷¹ <http://www.zyciekalisza.pl/?str=82&cid=130512> (dostęp: 24.06.2015).